

ARTÍCULO DE REFLEXIÓN

**Les limitacions del principi d'autonomia en bioètica.
Una reflexió des de la teoria republicana de la llibertat.**

Limitaciones del principio de autonomía en bioética.
Una reflexión desde la teoría republicana de la libertad.

Limitations of the principle of autonomy in bioethics.
A reflection from the republican theory of freedom.

José Francisco Gómez Rincón¹
Universitat de València

Recibido: 10.10.2023
Aceptado: 15.12.2023

Resum

En aquest article pretenem fer una crítica, des de postulats ètics de caràcter republicà, al mode actual d'entendre i, per tant, posar en pràctica el principi d'autonomia de la bioètica. Pretenem mostrar que, en l'estat actual d'aplicació d'aquest principi, emprant una definició liberal de llibertat i de la natura humana, aquest idea de llibertat i autonomia que es pretén protegir, no es compleix en deixar fora de l'equació tot un seguit de circumstàncies socials, polítiques o econòmiques que poden dificultar al pacient prendre una veritable decisió sobirana sobre quin ha de ser el fet d'actuar dels professionals sanitaris sobre el seu cos en cada cas.

Paraules clau: autonomia, llibertat, dominació, estructures socials de dominació, sanitat

¹ jogomez36@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5877-4565>

Resumen

En este artículo pretendemos hacer una crítica, desde postulados éticos de carácter republicano, de la actual forma de entender y, por tanto, poner en práctica el principio de autonomía en bioética. Pretendemos mostrar que, en el estado actual de aplicación de este principio, asumiendo una definición liberal de la libertad y de la naturaleza humana, esta idea de libertad y autonomía que se pretende proteger no es completa, ya que deja fuera de la ecuación toda una serie de circunstancias sociales, políticas o económicas que pueden dificultar que el paciente tome una decisión realmente soberana sobre cuál debe ser la actuación de los profesionales sanitarios en cada caso.

Palabras clave: Foucault, cuerpo, castigo, poder, disciplina, prohibición

Abstract

In this paper, we intend to make a critique, from ethical postulates of a republican nature to the current mode of understanding and, therefore, to put into practice the principle of autonomy of bioethics. We intend to show that, in the current state of application of this principle, using a liberal definition of freedom and human nature, this idea of freedom and autonomy that is intended to be protected, is not fulfilled by leaving it out of the equation a series of social, political or economic circumstances that can make it difficult for the patient to make a truly sovereign decision about what the healthcare professionals should do about their body in each case.

Keywords: autonomía, libertad, dominación, estructuras sociales de dominación, asistencia sanitaria

Introducció

El principi d'autonomia segons el qual el pacient ha de ser en tot moment consultat i informat pel personal assistencial a l'hora d'intervenir sobre ell per tal de respectar la seva dignitat i llibertat com a ésser humà, s'ha convertit en la peça angular sobre la qual pivota tota la bioètica contemporània i la consegüent reflexió sobre els drets del pacient i els deures del personal assistencial que formen els sistemes de salut (Casado da Rocha, 2007). El respecte a aquest principi ha esdevingut la pedra de toc sobre la que jutjar si el fet d'actuar dels professionals ha estat o no ha estat el correcte, pressuposant que la llibertat i l'autonomia dels individus, concretament dels pacients en el cas de la reflexió bioètica, és el principi fonamental sobre què establir el judici moral sobre el fet de procedir del professional sanitari quan realitza una intervenció sobre un pacient (Torrallba Roselló, 2000). En aquest sentit, un professional de la sanitat, actuarà bé, segons els postulats de la bioètica, quan el seu procedir ha respectat el principi d'autonomia del pacient: quan aquest ha estat correctament informat i en malalties psicològiques i mentals per prendre una decisió sobre el procediment mèdic que ha d'enfrontar (Casado da Rocha, 2007).

D'aquest mode, aquest principi, conegut com “el primer principi de la bioètica” neix com un mode de limitar el poder que els professionals de la sanitat tenen respecte al pacient (Gracia, 2007: 123-128). En la relació entre el professional mèdic i el pacient existeix una asimetria de caràcter epistèmic en la que el professional de la medicina té uns coneixements que el fan situar pel sobre del pacient, molt sovint desconixedor de la patologia que sofri o de quins són els tractaments més adients per recuperar la salut. Una pràctica mèdica que no respectés el principi d'autonomia, fruit d'aquesta asimetria entre les parts implicades en la relació, podria donar lloc a situacions en què el pacient fora intervingut en contra de la seva voluntat, vulnerant-se la seva llibertat i la seva dignitat com ésser humà (Casado da Rocha, 2007). El principi d'autonomia és, en aquest sentit, un segur contra una praxi mèdica alienant del pacient (Gracia, 2007: 173-182). Tot i això, aquest principi, en la seva manera de ser entès en l'actualitat, aparella una sèrie d'inconvenients que cal que siguin compresos per tal

d'aconseguir que, efectivament, la relació asimètrica entre el professional de la medicina i el pacient sigui tan justa com sigui possible (Massini-Correas, 2004).

Tot i cal compartir que el respecte al principi d'autonomia ha d'ocupar un lloc predilecte en la reflexió bioètica, en aquest article pretenem fer una crítica, des de postulats ètics de caràcter republicà, al mode actual d'entendre i, per tant, posar en pràctica aquest important principi de la bioètica. Pretenem mostrar que en l'estat actual d'aplicació del primer principi de la bioètica, emprant una definició liberal de llibertat i de la natura humana, aquest idea de llibertat i autonomia que el principi vol protegir, no es compleix en deixar fora de l'equació tot un seguit de circumstàncies socials, polítiques o econòmiques que poden dificultar al pacient prendre una veritable decisió sobirana sobre quin ha de ser el fet d'actuar dels professionals sanitaris en cada cas. En aquest sentit, pretenem mostrar que el mode liberal d'entendre el principi d'autonomia dificulta la seva aplicació en el món real, donant lloc, precisament, a allò que vol evitar: la manca de llibertat efectiva del pacient per decidir sobre el seu propi cos.

Per tal de mostrar com açò és possible, oferirem una reconstrucció de com s'entén, per part del liberalisme clàssic, el concepte de llibertat humana i les limitacions que, des de diferents postulats filosòfics, com el comunitarisme, el republicanisme i el feminisme, s'han mostrat que té aquesta forma d'entendre la llibertat. Veurem com aquest desenvolupament teòric liberal sobre la llibertat es veu reflectit en el principi bioètic d'autonomia, ocasionant greus problemes d'aplicació a partir d'un cas clínic plantejat pel metge i filòsof espanyol Diego Gracia al llibre de referència sobre bioètica: *Fonaments de bioètica* i, finalment, oferirem una possible solució a aquests problemes des d'una perspectiva republicana que col·loqui l'educació per a la salut en un primer planó per tal d'empoderar al subjecte del seu propi destí. Abans de començar, però, cal aclarir que en aquest article defensem una definició de llibertat en termes de no dominació, seguint el plantejament que de la qüestió es fa des de la tradició republicana de pensament enlluernada per Philip Pettit, segons la qual un subjecte sols és lliure quan no troba a la seva voluntat impedida a actuar per forces externes, del caràcter que sigui, que exercissin sobre ella una influència tal que, tot i que no interferir en la seva voluntat, sí

que condicionen d'alguna forma el seu comportament, exercint sobre elles una situació de dominació (Pettit, 1999: 77-113). En aquest sentit, pensem que el millor exemple d'una d'aquestes situacions pot ser el d'una dona en una societat de marcat caràcter patriarcal, però regida per una constitució liberal. Crítica posada en relleu pel pensament feminista i que permet treure a la llum com l'entorn social pot condicionar les decisions de vida d'una persona en funció del que la societat espera d'ella (López de la Vieja, 2004: 23-39). En aquest tipus de societats liberals-patriarcals, una dona pot no trobar cap interferència ni impediment legal per ser lliure, però sí que veurà la seva llibertat condicionada per unes estructures socials que sobre ella exerciran dominació en prescriure una sèrie de comportaments i tasques que, pel fet de ser home o dona, condicionen el que pot o no pot fer des del punt de vista social (Pateman, 1995: 31-58). D'aquesta forma, una persona pot ser formalment lliure, però estar sota condicions socials que li impedeixen, de facto, fer realitat la seva pròpia vida com millor estimi (Gargarella, Ovejero y Martí, 2004: 263-285).

Sota aquesta forma de definir la llibertat pensem que és possible veure que, des d'una perspectiva liberal, el principi d'autonomia, fonamental en la bioètica contemporània després dels estralls vistos durant el segle XX (Massini-Correas, 2004), no està en condicions d'assegurar el veritable compliment del que el mateix principi bioètic exigeix, perquè el liberalisme, com a corrent i tradició de pensament ètic, no veu que un individu pot no trobar la seva voluntat interferida, però si pot estar sota condicions de dominació que, de nou, no li permeten ser, veritablement, lliure per portar endavant la seva pròpia vida de la forma que millor estimi convenient (Gargarella, Ovejero y Martí, 2004: 115-137). No obstant això, per entendre aquesta crítica cal, primer, entendre què és el que el liberalisme entén per llibertat i quines són les limitacions d'aquesta forma de pensar-la.

1. Els problemes de la concepció liberal de la llibertat

La teoria de la justícia de John Rawls ofereix la millor reconstrucció teòrica liberal sobre la llibertat. Segons el filòsof de Baltimore el respecte a la llibertat individual es constitueix com al primer principi que ha de caracteritzar una societat que sigui justa on tothom pugui portar

endavant el seu propi projecte de vida (Gómez Rincón, 2023). Per al filòsof nord-americà, la funció dels poders públics és, precisament, construir unes institucions que permeten que tots els membres de la societat, amb independència de les seves creences religioses, ideològiques o metafísiques, pugin portar endavant aquell projecte de vida que, en l'àmbit personal, les fa sentir felices (Puyol González, 2004). La funció dels poders públics, per tant, no és la d'impulsar i potenciar un únic model de vida bona, sinó procurar que tothom compti amb els recursos suficients per poder procurar-se per ell mateix eixa felicitat (Gómez Rincón, 2023).

És d'aquesta manera que Rawls entén que la seva teoria de la justícia forma part del corpus ètic del liberalisme clàssic perquè no és un atribut de les institucions polítiques bàsiques, com les Constitucions o els tribunals de justícia dels diferents Estats, imposar una manera de vida als ciutadans (Rawls, 2018: 314-320). Això seria una imposició, per tant, una manca de llibertats impossible d'assumir per a una societat correctament ordenada i estable. La llibertat de cadascú de fer la seva vida en funció dels seus propis ideals del que significa una bona vida és una conquesta de la modernitat que Rawls no està disposat a deixar perdre perquè considera que només així es pot parlar d'una veritable llibertat (Rawls, 2013: 166-172). No obstant això, estableix restriccions a aquesta llibertat perquè tothom en pugui gaudir i és que, el filòsof de Baltimore, és conscient que una llibertat individual sense cap límit pot fer que unes persones acabin per retallar la llibertat d'altres, imposant-les unes creences estranyes, com passava en no pocs moments d'èpoques passades (Rawls, 2013: 172-176). La funció de les institucions bàsiques, per tant, dels poders de l'Estat pel que fa a màxim garant del compliment de les lleis, és assegurar que ningú no utilitzi la seva llibertat per reduir o impossibilitar la de la resta (Rawls, 2018: 222-229).

Si entenem doncs que la filosofia de Rawls ofereix el més recent constructe teòric que sintetitza i estableix el que la teoria liberal entén per llibertat i com les societats humanes han d'organitzar-se per fer possible aquesta mateixa llibertat individual, segons la qual cadascú ha de comptar amb els medis suficients per poder fer a la seva vida com millor consideri, aleshores, podem afirmar que per al liberalisme, la llibertat és la recollida en el primer principi de la justícia, segons el qual, és una funció de l'Estat garantir un ampli marc de llibertats

bàsiques, iguals per a totes les persones, i que sigui igualment compatible per a tothom (Rawls, 2018: 67-72). Aquest primer principi de la justícia estableix, per tant, que la mateixa llibertat ha de ser el principi primer que guiï les institucions polítiques en societats ben ordenades (Rawls, 2018: 229-236). D'acord amb aquest paper primordial de la llibertat, la definició rawlsiana tracta de ser tan àmplia com sigui possible i així, el filòsof nord-americà, defineix la llibertat com aquella capacitat que tenen els subjectes per tirar endavant la seva pròpia agenda vital en funció de les creences religioses, morals o metafísiques, que el subjecte consideri oportunes i que siguin raonables. A més, aquesta llibertat ha de ser compatible amb la llibertat de la resta de persones amb qui l'individu conviu, ja que, altrament, no podria existir una societat ben ordenada (Rawls, 2018: 192-196).

Aquesta definició estableix que els objectius vitals dels subjectes han de ser "raonables" i és precisament en el mode d'entendre el que constitueix què és i què no és un mode de vida raonable el que concentra la major part de les crítiques que, des d'altres tradicions ètiques es qüestiona i critica a la teoria liberal de la qual Rawls no és més que el més clar exponent. Rawls en la seva teoria de la justícia entén com "raonable" aquell projecte de vida que es construeixen les persones tenint en compte el medi i les condicions de possibilitat que envolten l'individu concret (Rawls, 2013: 79-85). És a dir, és raonable aquell projecte de vida bona que no cerca anar més enllà del que l'entorn social, polític, cultural, econòmic o de qualsevol altra índole permet a la persona:

[...] los miembros de una sociedad democrática tienen, al menos de forma intuitiva, un plan racional de vida, a la luz del cual hacen inventario de sus proyectos más importantes y asignan sus varios recursos con el fin de perseguir sus concepciones del bien a lo largo de un ciclo vital completo [...] se supone que las personas, al poner orden en esos planes, tienen por supuesto en cuenta sus razonables expectativas en lo que hace a sus necesidades y exigencias en las futuras circunstancias de todas las etapas de la vida (en la medida en que puedan deducirlas de su presente posición en la sociedad y de las condiciones normales de la existencia humana) (Rawls, 2013: 209-210)

Això, però, suposa una important limitació per a la llibertat dels individus a la doctrina del filòsof nord-americà. Rawls entén que els subjectes han d'adaptar les expectatives vitals, de cara a construir el seu propi projecte de vida feliç, a l'entorn que els envolta i a les capacitats personals (Ribotta, 2021). Les institucions només poden proporcionar a les persones una sèrie de “béns bàsics”, que es repartirien en funció dels principis de la justícia, perquè totes les persones tinguin un mínim material o un mínim suport legal per garantir a tots la possibilitat de portar endavant el seu projecte de vida (Rawls, 2013: 220-224). Per això es desprèn que els poders públics, en la justícia com a equitat, no poden aspirar a canviar l'entorn en què el subjecte es mou:

Los ciudadanos [...] deben disponer de libertad para hacerse cargo de sus propias vidas; de cada uno esperan todos los demás que adapte su concepción del bien a la porción equitativa de bienes primarios que le quepa esperar [...] eso implica que el hecho de albergar sentimientos muy fuertes y aspiraciones entusiastas orientados a determinados fines no da validez, a la exigencia de recursos sociales o a la exigencia de moldear las instituciones sociales de acuerdo con las necesidades de satisfacción de aquellos fines (Rawls, 2013: 223).

Aquesta definició del que constitueix un projecte de vida raonable és el que deixa al liberalisme polític de Rawls i de tots els liberals en una situació de vulnerabilitat enfront de les crítiques que des de la tradició comunitarista i republicana se li han llançat. El que el liberalisme rawlsià defensa és que per a ser raonable, per tant realitzable, el projecte de vida d'una persona s'ha d'adaptar a les condicions socials, polítiques, culturals i econòmiques en què viu eixa persona, sense esperar que els poders públics remoguin o modifiquin, per mitjà del seu poder coactiu, aquelles formes d'organització social que, en la pràctica, poden dificultar la llibertat del subjecte, com posen de manifest els casos de les dones que, en el marc d'una societat patriarcal, veuen impedida la seva llibertat per exercir determinades professions, o els casos que les circumstàncies econòmiques determinen les possibilitats de portar una vida bona dels més desfavorits. El que la teoria liberal de la llibertat no té en compte és que la llibertat d'una persona no depèn, únicament, en què aquesta no trobi

interferida la seva voluntat per ningú, sinó que també ha de procurar-se que el context social en què una persona viva no exerceixi sobre ella cap mena d'influència perniciosa que li dificulti o impedeixi fer la seva veritable voluntat. La definició liberal de llibertat és massa estreta en aquest sentit perquè no té en compte que els individus viuen en societats i que les societats tenen uns codis de conducta i uns valors propis que, en la pràctica, poden dificultar la llibertat d'una persona (Gómez Rincón, 2023), com el cas de les dones que en societats patriarcals no poden ser futbolistes.

La crítica comunitarista al model de llibertat dels liberals com Rawls consisteix a afirmar que aquesta no té en compte el context social en què viu el subjecte i que el defineix com a tal (Sandel, 2020: 59-73). Per als comunitaristes, els liberals naturalitzen un model antropològic inexistent fruit d'una projecció ideal: un ésser humà completament independent, aliè a tota influència externa en la seva construcció personal com a subjecte (Deneen, 2018: 63-89). Aquesta concepció antropològica impedeix als defensors de la filosofia liberal adonar-se de la importància que el context social en què una persona es mou té sobre ella i les seves expectatives vitals (Sandel, 2020: 284-329). Els liberals, segons els seus crítics comunitaristes, no capten que l'ésser humà és un animal social i que com a tal construeix la seva personalitat en funció d'una sèrie de condicionants culturals presents al lloc on viu: criteris del que la família espera d'ell, del que els amics pensen que és i coses similars són fonamentals per a la construcció de la personalitat i del projecte vital del subjecte particular (Deneen, 2018: 111-118). Com que no (...) aquesta realitat social de l'ésser humà, apostant per un subjecte completament autosuficient i "a-cultural", les propostes liberals, com la de Rawls, no s'adonen de la importància del context social de cara a com les persones construeixen els seus ideals de vida bona (Sandel, 2020: 207-218) i així, des d'aquesta perspectiva, la crítica al model de llibertat des de postulats republicans cobra un sentit especial. El context social, l'entorn social en què una persona ha estat criada, pot limitar la seva llibertat, ocasionant una situació de dominació sobre ella, cosa que li impedeix ser, veritablement, ella mateixa (Pettit, 1999: 149-173).

Si entenem, com fan els comunitaristes, que les persones no són éssers individuals i autosuficients sinó que són animals socials que es constitueixen com a individus per mitjà de la vida en societat, tractant de satisfer unes expectatives socials o de respondre a uns marcs concrets de què és el que cal fer en cada cas i com comportar-se si es vol formar part de la mateixa societat (MacIntyre, 2013: 56-74), resulta complicat sostenir el model liberal de llibertat que defensors d'aquest, com és Rawls, proposen, ja que l'absència de consideració del fet social de l'ésser humà obre tot un ventall de situacions possibles on les lleis i les estructures institucionals bàsiques, com les constitucions, les declaracions de drets i similars, reconeixen la llibertat dels individus de viure la seva vida com millor els sembli, però en la pràctica, la societat on l'individu es mou i es constitueix com a subjecte, imposa al subjecte importants dificultats per poder tirar endavant la seva pròpia vida com li sembli millor (Sen, 2010: 321-351). És a dir, una persona pot ser formalment lliure, però estar dominada pels condicionants socials de la cultura on viu (Ribotta, 2021).

Així doncs, la definició liberal de llibertat, en ignorar la dimensió social del subjecte, no té en compte els contextos de dominació que sobre ell pot exercir eixe mateix context social i les creences i prejudicis que el vertebraren, la qual cosa té importants conseqüències per a l'aplicació efectiva del principi bioètic d'autonomia de cara a defensar la llibertat del pacient i respectar la seva pròpia sobirania sobre el seu propi cos, com ara veurem a partir d'un cas clínic.

2. Els problemes bioètics de la llibertat liberal en el principi d'autonomia

La concepció liberal de la llibertat ha calat profundament a l'hora d'aplicar el principi d'autonomia en el camp de la bioètica. Aquest principi s'estableix com una limitació al poder del professional sanitari sobre el cos del seu pacient i serveix per contrarestar el principi de beneficència segons el qual, el professional de la sanitat, sempre ha d'actuar pensant en el bé del pacient (Gracia, 2007: 144-173). Aquest principi de beneficència, això no obstant, pot donar lloc a abusos d'autoritat que acaben desembocant en practiques de paternalisme mèdic en les quals s'ignora tot dret del pacient a decidir sobre la seva pròpia persona sota la suposició

de què és el sanitari el que millor sap allò que convé al pacient per al seu benestar (Gracia, 2007: 99-104). Una pràctica aquesta molt comuna en els temps anteriors a l'aparició del principi d'autonomia i que recorda al principi del despotisme il·lustrat que hi aplicaven els reis absolutistes: “tot per al poble, però sense el poble”; “tot per al pacient, però sense el pacient” (Gracia, 2007: 173-182).

L'adopció del principi d'autonomia en la pràctica mèdica ha permès redefinir la concepció del que constitueix el bon fer del personal sanitari, que ara no sols ha de pensar en el bé del pacient durant el seu actuar, sinó que també ha de tenir en compte la voluntat d'aquest mateix a l'hora de decidir el tractament i l'acció mèdica a seguir per al tractament de la malaltia (Puyol, 2012). El principi d'autonomia és el responsable de l'aparició d'un nou tipus de medicina més humana i que té al pacient i la seva dignitat com a centre de referència de tota la pràctica sanitària (Gracia, 2007: 173-182). Un pacient que, per tal de poder exercir els seus drets com a pacient, ha d'estar en tot moment ben informat dels tractaments i ha de consentir, de forma explícita i clara, que aquests mateixos tractaments li siguin aplicats. Apareixent així l'anomenat consentiment informat (Gracia, 2007: 165-173).

El rastre de la teoria liberal sobre la llibertat és evident en l'actual concepció del principi d'autonomia del pacient. El principi d'autonomia entén que és el pacient, com a subjecte humà, el depositari de la seva pròpia voluntat, que no aquesta interferida per cap altra persona ni circumstància i que, amb una informació acurada i completa de la situació, pot prendre decisions racionals sobre la seva pròpia vida i el que, en l'àmbit personal, li convé de cara a obtenir allò que desitja, en aquest cas, la recuperació de la seva malaltia (Gracia, 2007: 144-173). Entén el principi d'autonomia, en consonància amb la definició liberal de llibertat, que mentre la voluntat del pacient no estigui interferida per factors que limiten la seva possibilitat d'actuar de forma racional, com poder ser la manca d'informació o una minva de les seves capacitats psicològiques i mentals per la malaltia, aleshores, tota decisió que el pacient prengui en serà fruit de l'exercici de la seva pròpia llibertat, sent aquesta el fruit de la reflexió interna feta pel mateix subjecte, que ponderarà els mitjans i els fins en ordre a les seves pròpies prioritats individuals (Martínez Otero, 2017).

Amb tot, dins del principi d'autonomia s'arreplega la possibilitat que la malaltia afecti les malalties psicològiques per poder prendre el pacient una decisió autònoma i lliure sobre el seu propi cos (Massini-Correas. 2004). En aquest cas el principi contempla la possibilitat que la decisió pugui ser presa per la família més propera del pacient, pel seu metge o per una autoritat judicial que avantposi, per sobre de tot, l'interès del pacient. També, per a aquests casos es contempla la possibilitat que el pacient, quan encara està en possessió plena de les seves facultats psicològiques, pugui emplenar un full de voluntats anticipades, que estableixi els límits del que es pot fer o el que no es pot fer amb el seu cos en cas que, arribat el moment, no estigui en condicions de consentir una actuació mèdica determinada (Gracia, 2007: 165-173).

El principi liberal d'autonomia del pacient, per tant, té com a funció limitar el que els professionals mèdics poden fer o deixar de fer amb el cos d'un pacient. Els professionals han de respectar sempre la voluntat del pacient i no interferir en la mateixa per tal de respectar la dignitat humana del malalt. La pràctica mèdica ètica, en aquest sentit, té en compte aquesta dignitat del pacient i busca recavar el seu consentiment informat per a tots els procediments que se li hagin de fer, evitant així practiques constitutives d'un paternalisme mèdic ja superat i propi de temps passats (Gracia, 2007: 182-187). No obstant aquesta voluntat teòrica, el mateix principi d'autonomia, en dependre aquest, en la seva formulació actual, de la definició liberal de llibertat en dona peu a situacions on s'interpreta com una decisió sobirana una actuació que, pot ser, no ho és, perquè no es té en compte que, com arreplega la crítica republicana al model liberal de llibertat, la voluntat del pacient pot no estar interferida per cap impediment que li impedeixi prendre una decisió, però el pacient pot estar, això no obstant, indisposat per prendre una decisió completament lliure en trobar-se la seva voluntat subjecta a condicions de dominació, fruit que l'ésser humà, com bé recorden els autors comunitaristes, no és una monada aïllada sinó que viu en societats que tenen i sancionen uns patrons de conducta i no altres i que en determinen la concepció que el subjecte particular en té d'ell mateix, limitant així la seva pròpia llibertat, impedit-li, de facto, prendre una veritable decisió autònoma sobre el seu propi cos (López de la Vieja, 2008). Com el liberalisme amb la seva definició de llibertat, el principi d'autonomia, que d'ell dimana, no té en compte la dimensió

social del subjecte i això el deixa exposat a tota una sèrie d'estructures socials que poden exercir dominació sobre ell, viciant d'arrel el seu consentiment, per molt informat que aquest sigui.

En aquest punt, podem repensar el cas pràctic que el metge i filòsof espanyol, especialista en bioètica clínica, Diego Gracia ens presenta al seu ja famós treball: *fundamentos de bioética* quan argumentant sobre el mateix principi d'autonomia i presenta el cas d'una pacient que, després de trobar-se malament, acudeix al seu centre sanitari. Després de realitzar-li les proves pertinents, l'equip mèdic conclou i informa a la pacient que pateix una malaltia que, tot i no ser greu sí que ocasiona molèsties que amb el pas del temps aniran incrementant-se i tindran impacte en la vida de la pacient. Aquesta malaltia, per ser curada, requereix una intervenció quirúrgica amb pocs riscos, però que la deixarà incapacitada per un temps. En cas de no voler realitzar-se eixa intervenció, la pacient, pot optar per tractar-se els símptomes a mesura que vaguin apareixent amb tractaments farmacològics, els quals tenen alguns efectes secundaris. Finalment, la pacient, dedicada a la cura de la seva llar, mare de dos fills i amb un marit amb treball fix fora de casa, decideix optar per la solució medicamentosa envers l'opció recomanada pels metges, consistent en la realització de l'operació. Respectant la voluntat de la pacient, l'equip mèdic recepta a la dona les primeres píndoles de moltes que vindran i convenen en realitzar seguiments periòdics de la malaltia de forma ambulatoria (Gracia, 2007: 121-122).

Gracia explica que aquest cas constitueix un bon exemple de correcta aplicació del principi d'autonomia per part de l'equip assistencial i mèdic, que després de la realització de les proves informa la pacient del resultat de les mateixes i li presenta, amb suficient informació i de forma clara, totes les possibles vies de tractament. La pacient, finalment, escull aquell tractament que, en l'àmbit personal, des del seu propi posicionament subjectiu pel que fa a creences morals i expectatives vitals, més li convé (Gracia, 2007: 187-190). Tot i que des del punt de vista liberal el principi d'autonomia ha estat ací aplicat de forma excel·lent, tal com defensa el doctor Gracia, des d'un punt de vista republicà hi ha motius més que suficients per dubtar que la decisió final que ha pres la pacient en sigui veritablement una expressió de la seva

autèntica voluntat si tenim en compte els condicionants culturals de la societat en què la pacient viu i els rols de gènere que vehiculen i informen la mateixa, establint i prescrivint unes formes de comportament diferents per a cadascun dels sexes (López de la Vieja, 2008). Els anomenats patrons de comportament que conformen la noció de gènere, tenen en aquest cas un rol fonamental que, de facto, poden estar exercint dominació sobre la pacient, impeding-li a la mateixa prendre una decisió autènticament sobirana sobre el seu cos (López de la Vieja, 2014). Hi ha motius com per sospitar que, si la pacient hagués estat un pacient o ximplement no estigués sotmesa a uns condicionants de gènere, la seva elecció hauria estat diferent.

Si tenim en compte els arguments que des de posicions feministes es podrien esgrimir veurem que, en una societat amb forts condicionants de gènere, com en les que vivim en l'actualitat, marcats pel patriarcat, les dones es veuen socialment condicionades a preferenciar en la seva vida la cura dels altres per sobre de la cura d'elles mateixes, avantposant el benestar de les seves famílies a la seva pròpia salut en molts casos. Per contra, els homes, en una cultura patriarcal, veuen prescrit per les creences culturals de la societat on viuen que han de preferenciar, en tot moment, l'àmbit públic sobre l'àmbit privat, posant per sobre de tot el triomf en les seves carreres professionals, però també, procurant una cura d'ells mateixos que no es correspon amb la crida que es fa a les dones per tal de preferenciar als altres per sobre d'elles (Goikoetxea, Lujanbio, Rodríguez i Garai, 2022: 125-173). En aquest sentit, la decisió presa per la pacient, mare de família i dedicada en exclusiva a la cura de la llar, pot estar influïda per aquesta mateixa cultura patriarcal, fet que la disposa a elegir i preferenciar, en tot moment, la cura dels seus dos fills, el seu marit i la llar de la família. La circumstància d'haver d'enfrontar una operació que durant un temps la deixarà incapacitada per atendre les tasques relacionades amb les cures de la llar xoca contra aquesta cultura patriarcal. En el marc cultural de la societat patriarcal, optar la pacient per l'operació suposaria per a ella un greu assenyalament cultural i una forta sensació interna de culpabilitat. Les veus exteriors i interiors que l'acusarien de ser una mala mare o una mala muller podrien estar condicionant la seva discissió sobre quin ha de ser el tractament a emprendre de la seva malaltia.

D'aquest mode, es posa de manifest com el model liberal d'aplicació i comprensió del principi bioètic d'autonomia és clarament insuficient per garantir la llibertat del pacient a l'hora ad decidir que és el que ha d'ocórrer i que és el que ha de deixar d'ocórrer amb el seu cos durant la pràctica medica. Deixar de costat la dimensió social del subjecte i com aquesta mateixa condiona la seva vida i voluntat a través d'estructures socials de dominació com són la cultura patriarcal o la falta de recursos econòmics, deixa al pacient completament vulnerable en la seva pròpia autonomia, condicionant, novament, la seva decisió (Salomón Ferrer, 2011). Voldria suposar que una persona amb pocs recursos econòmics i sense feina pren una decisió veritablement lliure quan prefereix un tractament ràpid a base de píndoles sobre una cura per a la qual ha d'enformat una operació que el deixarà al llit durant 15 dies en què no té garantit el manteniment del seu mode de vida, és una suposició massa generosa i abstracta. Al no tenir en compte com el context social, cultural i polític influeix sobre les decisions del subjecte, condicionant la seva autonomia, el model liberal fracassa a l'hora de garantir el veritable exercici de la llibertat individual del pacient (Torralba Rosselló, 2000), com posa de manifest el cas clínic ací explicat i com critiquen al liberalisme els seus detractors republicans, comunitaristes i feministes.

Per ser veritablement lliure, l'individu ha de ser conscient en tot moment de quines són les estructures de dominació a les que s'ha d'enforat en cada moment (Peña, 2008). Des del pensament republicà s'ha defensat, en aquest sentit, la importància de la educació cívica dels ciutadans per tal de que, arribat el moment de prendre una decisió de caire polític, en sigui conscient de tots eixos condicionants culturals que, com el masclisme o el classisme, configuren tot un seguit d'estructures socials de dominació que acaben influint en l'exercici de la seva llibertat, condicionant la seva voluntat (Gargarella, Ovejero y Martí, 2004: 191-207). En aquest sentit, pensem, que per fer realitat el principi d'autonomia en bioètica cal procurar als individus una correcta educació per a la salut que els faci capaços de ser sobirans d'ells mateixos, com a continuació pretenem defensar.

3. L'educació per a la salut com a clau de l'autonomia del pacient

Davant la teoria liberal més clàssica, que pressuposa que l'ésser humà és per natura lliure i que com a tal neix ja dotat de tots els instruments mentals, psicològics i morals que necessita per exercir eixa llibertat i que, per tant, els poders públics i les institucions, com ara l'Estat, s'han d'encarregar de garantir a tothom la possibilitat d'exercir eixa llibertat natural amb la qual han vingut al món, posant-ne alguns límits a les llibertats individuals per assegurar que ningú trepitgi la llibertat d'un altre (Gómez Rincón, 2023), una visió republicana, per contra, defensaria que l'ésser humà ve al món en una situació de completa dependència i que això impossibilita poder parlar d'una llibertat natural i per naixement en l'ésser humà (Gargarella, Ovejero y Martí, 2004: 235-263). Per a la teoria republicana la llibertat individual és una conquesta col·lectiva que es fa amb un esforç conjunt de tota la societat per dotar l'individu d'aquells mitjans que li permetin exercir eixa capacitat de ser qui ell vol ser. La societat ha de procurar remoure, per mitjà de les lleis i dels poders de les institucions, aquells obstacles que dificulten a l'individu assolir eixa llibertat (Pettit, 1999: 149173). Una d'eixes ferramentes per a la llibertat que la societat ha de procurar a l'individu és, segons la teoria republicana, l'educació, doncs a ser lliures, segons el republicanisme, s'hi aprèn.

La concepció republicana de la llibertat està força lligada al concepte de ciutadania. Segons aquesta manera de pensar sols al si d'una comunitat que reconegui a tothom els seus drets individuals a la participació política i també la seva autonomia individual és possible per al subjecte humà assolir la llibertat, amb la qual cosa, per al *corpus* republicà sols qui és ciutadà de ple dret pot ser anomenat pròpiament un subjecte lliure, doncs és la comunitat ciutadana i l'Estat, per mitjà d'unes lleis justes, les que fan lliure a l'individu (Farrés, 2022: 104-138). Ser ciutadà, però, implica també un deure cívic pel qual es té l'obligació moral de participar dels processos democràtics de presa de decisions polítiques. La llibertat republicana és un dret, però també un deure, doncs sols si tots hi són lliures podrà l'individu ser-ho també (Pettit, 1999: 149173). En aquest sentit, l'educació per a la ciutadania cobra un paper fonamental, doncs ha de procurar que eixe futur ciutadà sigui capaç d'exercir el seu dret i deure de participació en els assumptes públics de la forma més independent possible respecte de

prejudicis i interessos particulars que acabin comportant no una defensa de l'interès públic, sinó d'interessos de part que impossibiliten arribar a acords que siguin bons per a tots (Pettit, 1999: 313-349). Així, segons el republicanisme, l'educació en valors morals que lliguen als uns amb els altres és fonamental per a la consecució d'una societat ben ordenada que possibiliti la llibertat de tothom (Farrés, 2022: 104-138). Desprendre's de l'egoisme i de la mirada egocèntrica per pensar més enllà del mateix interès és una obligació moral en què l'educació per a la ciutadania juga un paper fonamental:

[Libertad, igualdad, respeto activo, solidaridad, dialogo son] valores que cualquier centro, público o privado, ha de transmitir en la educación, porque son los que durante siglos hemos tenido que aprender y ya van formando parte de nuestro mayor tesoro. Que sin duda los avances técnicos son valiosos, pero se pueden dirigir en diferentes sentidos, se pueden encaminar hacia la libertad o la opresión, hacia la igualdad o la desigualdad, y es la dirección que les damos lo que los convierte en valiosos o rechazables. De ahí que podamos afirmar que nuestro «capital axiológico», nuestro haber en valores, es nuestra mayor riqueza. Un capital que merece la pena invertir en nuestras elecciones porque generará sustanciosos intereses en materia de humanidad (Cortina, 2015: 193).

Aquesta dimensió de l'educació com a possibilitadora de la llibertat, tant individual com col·lectiva, en permetre la superació dels prejudicis i els condicionants imposats per les mateixes estructures socials de dominació, és el que portà, també, a les primeres teòriques feministes a pensar que les causes de la inferioritat social de la dona estrebaven en què a les xiquetes i a les dones se les havia privat del dret a rebre una educació en peu d'igualtat amb els homes (Goikoetxea, Lujanbio, Rodríguez i Garai, 2022: 89-125). Pensaven que, una volta es revertís aquesta realitat i les dones pogueren accedir en condicions d'igualtat, a l'educació el masclisme acabaria desapareixent, posant-ne fi així a eixa situació de manca de llibertat a la qual el patriarcat ha condemnat, tradicionalment, a les dones en considerar-les, de forma prejudiciosa, el sexe dèbil (López de la Vieja, 2004: 33-37). El que aquest primer feminisme, en sintonia amb el pensament republicà, posava així de manifest és que l'educació és una peça fonamental en la consecució de la llibertat a la que tots han de tenir accés, perquè tots, amb

independència del seu sexe, condició social, inclinacions religioses o classe, tenen dret a la llibertat, i per exercir-la, per poder gaudir d'ella, cal una formació adient per desfer-se dels prejudicis i els condicionants socials que dificulten la consecució de la meta final: la llibertat. De nou, a ser lliure s'aprèn (Cortina, 2015: 193-211).

És aquesta dimensió de l'educació com a ferramenta de superació de prejudicis i condicionants mentals, defensada des de la teoria republicana i el feminisme, el que interessa en aquest punt quant a poder exercir, veritablement, el dret a l'autonomia del pacient, superant els condicionants socials que llastren la concepció liberal d'aquest principi de la bioètica. Si entenem que el principi d'autonomia consisteix en un exercici de sobirania del pacient sobre el seu propi cos que el faculta per decidir si accepta o deixa d'acceptar una intervenció mèdica, sigui quina sigui, podem entendre que aquest principi el que vol és garantir la llibertat del pacient sobre el que ha de passar en el seu cos en una relació entre el personal sanitari que l'atén a causa d'una malaltia o patologia i ell mateix com a beneficiari o perjudicat del possible tractament a rebre (Casado da Rocha, 2007). El principi d'autonomia, com ja hem dit, té per objectiu, blindar eixa llibertat del pacient, ensenyorint-li del seu propi cos, limitant al seu torn, la mateixa llibertat del personal mèdic d'actuar sobre el mateix (Gracia, 2007: 72-86). Parlem, per tant, novament, d'un exercici de llibertat i de sobirania i que, com a tal, segons hem vist, està subjecte a tota una sèrie de condicionants socials i polítics que poden viciar este acte de sobirania (Torralba Rosselló, 2000).

Si entenem que per ser lliures, que per decidir el que volem que passi sobre nosaltres mateixos o el que volem que deixi de passar-nos, cal, com asseguren republicans i feministes, tenir una formació i una educació prou profunda com perquè puguem distanciar-nos de tots els sistemes socials de dominació que poden exercir dominació sobre nosaltres, condicionant la nostra llibertat a l'hora de prendre una decisió (Cortina, 2015: 191-193), com ocorria amb la cultura masclista en el cas clínic proposat, resulta evident que, també per a la pràctica de la llibertat del pacient que defensa el principi d'autonomia cal comptar amb eixa educació que permeti al pacient ser conscient, en tot moment, dels condicionants que sobre ell pesen a l'hora de triar un camí d'acció o un altre, i ser així, veritablement conscient, de totes les circumstàncies que

sobre eixa decisió pesen. Per ser sobirà cal una consciència forta de tots els condicionants que influeixen sobre el subjecte a l'hora de decidir (Peña, 2018). Una consciència que sols una educació per a la salut, destinada a fer conscient a l'individu de la seva motxilla ideològica i del pes que aquesta té sobre ell, pot proporcionar (Lavilla Cerdán, 2013), doncs sols és lliure, per tant autònom, qui és conscient dels seus condicionants i té les ferramentes per sobreposar-se a ells (Peña, 2018).

Així doncs, per tal de poder possibilitar una aplicació genuïna del mateix principi d'autonomia cal que, des de ben prompte, tot individu rebi una òptima educació per a la salut que li faculti perquè, arribat el moment, perquè tots hem de ser pacients en algun moment de la vida, pugui ser conscient de quins són els condicionants que poden influir en la seva decisió sobre el seu propi cos, i pugi així, prendre una decisió que sigui, autènticament sobirana i autònoma respecte dels prejudicis socials, culturals i polítics que l'han configurat com a membre d'una comunitat particular per tal que aquests no exercissin sobre ell una situació de dominació que viciï la seva decisió. Sols amb una bona educació per a la salut, igual que amb una bona educació cívica, serà possible tenir subjectes veritablement autònoms i lliures, amb la qual cosa és una obligació de l'Estat i dels poders públics, en ordre al principi bioètic de justícia, procurar que totes les persones tinguin accés a aquesta educació per a la salut des del moment que acudeixen per primer cop a una aula. Si a ser ciutadà, per tant, políticament lliure, s'aprèn, a ser pacient també, i això obliga els poders públics a proporcionar la formació necessària com per poder crear eixa llibertat protegida pel principi d'autonomia.

Conclusió

A l'inici d'aquest article apuntàvem que la interpretació i aplicació del principi bioètic d'autonomia comportava, en la pràctica, la possibilitat de passar per alt, en el moment de prendre el pacient una decisió sobre el seu propi cos, una sèrie de circumstàncies que podien suposar una minva de la llibertat del mateix per decidir, efectivament, sobre el seu propi cos en un tractament mèdic. Afirmàvem que, a causa de la concepció liberal de la llibertat i de la realitat antropològica de l'ésser humà, el model liberal podia deixar als pacients vulnerables

enfront de tota una sèrie de circumstàncies que podien exercir dominació sobre ells, impedit-los, així, ser veritablement sobirans, invalidant, per tant, les lloables i necessàries pretensions que persegueix el mateix principi d'autonomia en bioètica d'empoderar al pacient del seu propi cos enfront de l'autoritat de l'equip assistencial que l'atén en cas de malaltia.

Per demostrar el nostre punt s'ha mostrat que el principi d'autonomia depèn, en la seva fonamentació teòrica, de la interpretació que el liberalisme fa del concepte de llibertat humana i que les deficiències en la definició del mateix afecten el primer principi de la bioètica contemporània. A través de la filosofia de John Rawls i la seva concepció de la llibertat, hem mostrat que per llibertat, el liberalisme, entén una situació en què la voluntat del subjecte no es veu interferida per tercers, siguin aquests individus o institucions. En aquest sentit, el principi d'autonomia es veuria satisfet quan el metge o cap altre membre de l'equip assistencial, imposa la seva voluntat sobre el pacient a l'hora de decidir sobre un procediment mèdic que afecti el cos del pacient. Això no obstant, seguint la crítica comunitarista a Rawl, hem vist que la visió liberal de la llibertat descuida el component social de l'ésser humà i com les estructures culturals, les creences i els prejudicis afecten la llibertat de l'individu, condicionant les seves decisions fins al punt de crear, segons defensen els autors republicans, unes condicions de dominació sobre el mateix subjecte, com posen en relleu estructures socials de dominació com són el masclisme, el racisme o l'homofòbia. La definició liberal de llibertat, en ignorar aquesta realitat, deixa al subjecte vulnerable contra aquestes mateixes estructures socials de dominació, impedit, de facto, la seva efectiva llibertat. En aquest sentit, el principi d'autonomia fracassa estrepitosament en la seva interpretació liberal a l'hora de garantir la sobirania del pacient sobre el seu propi cos.

Per mitjà de l'explicació i crítica d'un cas clínic proposat pel doctor Diego Gracia, s'ha vist que les implicacions de la crítica republicana al model liberal de llibertat tenen conseqüències a l'hora d'aplicar el principi bioètic d'autonomia. Si un pacient aquesta sota la influència d'eixes estructures socials de dominació, com el masclisme en el si d'una societat patriarcal, difícilment podem catalogar com a lliure i autònoma la decisió que el pacient pren sobre el tractament a seguir, doncs aquesta dependrà, en gran manera, de la satisfacció d'una sèrie de

preceptes morals i de prejudicis dictats per eixes mateixes estructures socials de dominació. En una societat masclista, una dona, sempre donarà prioritat a la cura dels seus fills i filles que a la cura d'ella mateixa, perquè així ho dicta els codis de conducta sexual socialment acceptats. Del mateix mode, no podem considerar lliure i autònoma la decisió d'un treballador pobre de sol·licitar una alta voluntària si la seva estada en l'hospital implica la possibilitat de la pèrdua del seu mitjà de vida. En la pràctica clínica, a l'hora d'aplicar el principi d'autonomia, la concepció liberal del subjecte humà com un "jo desencarnat" mostra les seves deficiències com que no (...) garantir, de forma efectiva, la sobirania del pacient sobre el seu propi cos.

Amb tot això, i amb l'ànim de fer realment possible el principi d'autonomia, seguint la tradició republicana i també de pensament feminista, segons les quals per ser lliure cal ser ciutadà i per ser ciutadà cal una educació adient, hem proposat que per superar la crítica llançada en aquest article al model liberal sobre el principi d'autonomia cal dotar a tothom, perquè presumiblement tots en serem pacients alguna volta, de les suficients competències per a, arribat el cas, poder prendre una decisió sobre el nostre cos veritablement autònoma dels prejudicis i condicionants socials que ens envolten, com pressuposa la teoria republicana sobre la participació ciutadana en la presa d'una decisió de caràcter polític. En aquest sentit, per superar les limitacions liberals al principi d'autonomia, hem proposat que, l'Estat i les institucions, en ordre a l'esperit del tercer principi de la bioètica, el de la justícia, dotin a tothom d'una educació per a la salut que els permeti ser, efectivament autònoms i sobirans durant la relació amb el seu equip assistencial. Si entenem el principi d'autonomia com una salvaguarda de la llibertat del pacient, i com diuen els teòrics republicans: a ser lliure s'aprèn, cal concloure que, també cal aprendre a ser un pacient autònom.

Referències

- Belcells, J. (2008): «John Rawls i la crítica republicana: molt soroll per no res». *Astrolabio, revista internacional de filosofia*, 7, pp. 1-13.
- Casado da Rocha, A. (2007): «La fundamentación del principio de respeto a la autonomía del paciente». *Revista Laguna*, 21, pp. 59-64.

- Constant, B. (2019): *Sobre la libertad de los modernos*. Madrid: Alianza Editorial.
- Cortina, A. (2015): *Ciudadanos del mundo. Hacia una teoría de la ciudadanía*. Madrid: Alianza editorial.
- De Miguel, A. (2015): *Neoliberalismo sexual. El mito de la libre elección*. Madrid: Cátedra
- Deneen, P.J. (2018): *¿Por qué ha fracasado el liberalismo?* Madrid: Rialp.
- Dierksmeier, C. (2019): *Libertad cualitativa. Autodeterminación con responsabilidad mundial*. Barcelona: Herder.
- Farrés, O. (2022): *Escrits republicans*. Sabadell: Edicions Enoanda
- Gargarell a, R. Ovejero, F. y Martí, J.L (2004): *Nuevas ideas republicanas. Autogobierno y libertad*. Barcelona: Paidós.
- Goikoetxea, J. Lujanbio, L. Rodriguez, Z i Garai, E. (2022): *Democracia patriarcal*. Donostia (España): Txalaparta.
- Gómez Rincón, J.F (2023): «El problema de la libertad liberal. Una enmienda a Rawls desde Spinoza». *Análisis. Revista De investigación filosófica*, 10(1), pp. 23–41.
- Gracia, D. (2007): *Fundamentos de bioética*. Madrid: Triascastela.
- Lavilla Cerdán, L. (2013): «Educación para la salud». *Revista de Claseshistoria. Publicación digital de historia y ciencias sociales*, 376, pp. 1-9.
- López de la Vieja, M. T. (2004): *La mitad del mundo. Ética y crítica feminista*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- López de la Vieja, M.T. (2008): «Bioética. El final del consenso». *Azafea. Revista de filosofía*, 10, pp. 51-74.
- López de la Vieja, M.T. (2014): «Bioética feminista». *Dilemata*, 15, pp. 143-152.
- Losurdo, D. (2007): *Contra historia del liberalismo*. Barcelona: El viejo topo.
- MacIntyre, A. (2013): *Tras la virtud*. Barcelona: Austral.
- Martínez Otero, J. M. (2017): «La hipertrofia del principio de autonomía en el debate bioético». *Cuadernos de bioética*, 28 (3), pp. 329- 340.
- Massini-Correas, C.I. (2004): «¿Existe un principio ético de autonomía? consideraciones a partir de la bioética contemporánea». *Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña*, 8, pp. 487-504.
- Pateman, C. (1995): *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.

- Peña, J. (2018): «Republica, libertad y democracia en Spinoza». *Co-herencia*, 28, pp. 155-180.
- Pettit, Ph. (1999): *Republicanism. Una teoría sobre la libertad y el gobierno*. Barcelona: Paidós.
- Puyol González, A. (2004) «La herencia igualitarista de John Rawls». *Isegoria*, 31, pp. 115-130.
- Puyol, A. (2012): «Hay bioética más allá de la autonomía». *Revista de Bioética y Derecho*, 25, pp. 45-58.
- Rawls, J. (2013): *El liberalismo político*. Barcelona: Booket.
- Rawls, J. (2017): *Lecciones sobre la historia de la filosofía política*. Barcelona: Paidós.
- Rawls, J. (2018): *Teoría de la justicia*. México D.F: Fondo de Cultura Económica.
- Ribeiro-Alves, Adri. (2012): «La autonomía del paciente desde una perspectiva bioética». *Journal of oral research*, 1(2): pp. 90-97.
- Ribotta, S. (2021): «El principio de diferencia y la aceptación de las desigualdades». *Anales de la catedra Francisco Suarez*, 55, 281-305.
- Salomón Ferrer, M. (2011): «Algunos límites al primer principio en la “teoría de la justicia” de J. Rawls». *Open Insight*, 2, pp. 83-113.
- Sandel, M. (2014): *Justicia ¿Hacemos lo que debemos?* Barcelona: Debolsillo.
- Sandel, M. (2020): *Filosofía pública. Ensayos sobre moral en política*. Barcelona: Debate.
- Sen, A. (2000): *Desarrollo y libertad*. Barcelona: Planeta.
- Sen, A. (2010): *La idea de justicia*. Barcelona: Taurus.
- Taylor, Ch. (1996): *Fuentes del yo. La construcción de la identidad moderna*. Barcelona: Paidós.
- Torralba Roselló, Fr. (2000): «Los límites del principio de autonomía. Consideraciones filosóficas y bioéticas». *Ars Brevis. Anuario de la Càtedra Ramon Llull Blanquerna*, 6, pp. 355-376.